

محمد بن احمد ذمبی، *دول الاسلام*، بیروت ۱۹۸۵/۱۴۰۵؛ شوشتری؛ صفدی؛ طبری، *تاریخ (بیروت)*؛ فیصل سامر، *الدولة الحمدانية فی الموصل و حلب*، بغداد ۱۹۷۰-۱۹۷۳؛ عربین سعد قرطبی، *صلة تاریخ الطبری*، در *ذیول تاریخ الطبری*، چاپ محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: دارالمعارف، [۱۹۷۷]؛ *کتاب العیون و الحدائق فی اخبار الحقائق*، ج ۴، قسم ۱، چاپ عمر سعیدی، دمشق ۱۹۷۲؛ مسعودی، *تنبیه*؛ مسکویه؛ محمد بن عبدالملک همدانی، *تکملة تاریخ الطبری*، در *ذیول تاریخ الطبری*، همان؛

ET², s.v. "Ḥusayn b. Ḥamdān" (by M. Canard).

/ فاطمه جعفرنیا /

حسین بن دلداری علی ← نقوی رضوی، خاندان

حسین بن روح نوبختی، ابوالقاسم حسین بن روح بن ابی بحر، سومین نایب خاص از نایبان چهارگانه امام زمان عجل الله فرجه الشریف. سال ولادت وی معلوم نیست. آشنایی وی با گویش فارسی اهالی آبه (نزدیک ساوه) و مناسبات نزدیکش با مردم آنجا ← ابن بابویه، ج ۲، ص ۵۰۳-۵۰۴؛ طوسی، ص ۱۹۵، احتمال قمی بودن وی را تقویت می‌کند (اقبال آشتیانی، ص ۲۱۴)، چنانکه در جایی ← کشی، ص ۵۵۷) قمی خوانده شده؛ اما در منابع، بیشتر به نوبختی مشهور است. انتساب وی به خاندان نوبختی، به احتمال بسیار، از سوی مادرش بوده است (اقبال آشتیانی، همانجا). او روحی نیز خوانده شده است (طوسی، ص ۲۲۵). وی در ۱۸ شعبان ۳۲۶ درگذشت و در بغداد، در منطقه نوبختیه، به خاک سپرده شد ← صولی، ص ۱۰۴؛ طوسی، ص ۲۳۸).

نام حسین بن روح و سه نایب دیگر و گزارشهای مرتبط با نیابت آنان، در میان منابع موجود شیعی، نخستین بار در *کمال الدین و تمام النعمة فی اثبات الغیبة و کشف الحیرة* ابن بابویه (متوفی ۳۸۱) و بعدها، به گونه‌ای تفصیلی و تکمیلی، در *کتاب الغیبة* شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰) آمده است. گزارشهای این دو کتاب، به ویژه دومی، عمدتاً مبتنی بر مطالب دو کتاب است که امروزه در دست نیستند: *اخبار ابی عمرو و ابی جعفر العمرین* نوشته ابونصر هبة الله بن احمد بن محمد معروف به ابن برنیه کاتب (زنده در سال ۴۰۰) و *اخبار الوکلاء الاربعة* نوشته احمد بن علی بن عباس بن نوح سیرافی (متوفی ۴۱۳) که بیشتر مطالب آن برگرفته از کتاب ابونصر است. ابونصر نیز، از طرف مادر، نوبختی بوده است ← طوسی، ص ۲۲۶) و از مهم‌ترین راویان اخبار حسین بن روح به شمار می‌آید (اقبال آشتیانی، ص ۲۲۱؛ د. اسلام، چاپ دوم، ذیل "Salīr. I"؛ برای نمونه

استنادات طوسی به اقوال او ← ص ۱۷۸، ۲۱۵-۲۱۷، ۲۲۰). درباره زندگی حسین بن روح پیش از دوره نیابت اطلاعاتی در منابع آمده است. گفته‌اند وی باب و دستیار نزدیک امام عسکری علیه السلام بود ← ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۵۲۵؛ اقبال آشتیانی، ص ۲۱۴؛ اما با توجه به سال رحلت امام عسکری (۲۶۰) و سال وفات حسین بن روح (۳۲۶)، پذیرش این خبر دشوار است (نیز ← د. ایرانیکا، ذیل «حسین بن روح»). او دو یا سه سال پیش از وفات نایب دوم و آغاز نیابتش، عامل مالی او بوده و مسئولیت حفاظت اموال و ارتباط میان او و دیگر عاملان امام دوازدهم را برعهده داشته است (ابن بابویه، ج ۲، ص ۵۰۱-۵۰۲؛ طوسی، ص ۲۲۵-۲۲۶). با وجود این، براساس گزارشهایی در *کتاب الغیبة* طوسی، بیشتر امامیه انتظار داشتند کسان دیگری چون جعفر بن احمد بن مثنیٰ قمی یا پدرش ← که از اصحاب خاص نایب دوم بودند ← یا عالم و متکلم مشهور، ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی (متوفی ۳۱۱)، برای مقام نیابت انتخاب شوند (ص ۲۲۵، ۲۴۰). اما باید گفت حسین بن روح، چنانکه در گزارشی از ام کلثوم دختر نایب دوم نقل شده است، سالها وکالت ابوجعفر را بر عهده داشته و از خواص و نزدیکان او بوده تا آنجا که ابوجعفر مسائل خصوصی زندگی‌اش را به او می‌گفته و علاوه بر وجوهات معمول، مقرری ویژه‌ای به او می‌داده است. این توجهات فراوان نایب دوم به حسین بن روح موجب جلالت قدر و منزلت رفیع او نزد شیعیان شد و این امر تا آن زمان که نیابت حسین بن روح اعلام شد ادامه داشت (طوسی، ص ۲۲۷). براساس منابع، ابوجعفر عمری در حال احتضار، گروهی از بزرگان شیعه از جمله ابوسهل نوبختی، ابوعلی محمد بن همام اسکافی و ابوعبدالله بن محمد کاتب را نزد خود گردآورد و در حضور ایشان به طور رسمی حسین بن روح را به عنوان نایب بعد از خود اعلام کرد. عمری در این جلسه تصریح کرد که مأمور به انجام این کار بوده و به این ترتیب به تکلیف خود عمل کرده است (ابن بابویه، ج ۲، ص ۵۰۳؛ طوسی، ص ۲۲۶-۲۲۷).

حسین بن روح بعد از وفات نایب دوم در ۳۰۴ یا ۳۰۵، طی تشریفات رسمی در دارالنیابة بغداد مقام نیابت امام غایب را برعهده گرفت. زکاء، خادم نایب دوم، بنابه وصیت او عصا و کلید صندوقچه‌اش را به حسین بن روح تحویل داد (ذهبی، همانجا). نخستین توقیع از جانب امام عصر به دست او در شوال ۳۰۵ عرضه شد (طوسی، ص ۲۲۷-۲۲۸). یکی از وقایع مهم در دوره نیابت حسین بن روح فتنه‌ای بود که ابوجعفر محمد بن علی شلمغانی معروف به ابن عزاقیر برپا کرد. وی از عالمان شیعه در بغداد و از نزدیکان حسین بن روح بود و حسین بن روح در اصلاح کتاب فقهی وی، *التکلیف*، با او مشارکت کرد (طوسی،

خارجی در به نیابت رسیدن او در پی داشته است (ساجدینا^۱، ص ۱۳۷؛ د. ایرانیکا، همانجا). اما شواهد متعددی در رد این فرضیات در دست است که نشان می‌دهد ویژگیها و شایستگیهای حسین بن روح، زمینه انتصاب وی به این مقام بوده است، نه عوامل خارجی؛ گذشته از اینکه طبق منابع، این انتصاب در اختیار نایبان امام عصر یا افراد دیگر نبوده است. پاسخ ابوسهل نوبختی به عده‌ای از شیعیان، که پرسیدند چرا به جای وی حسین بن روح به این مقام رسید، مؤید این مطلب است. مضمون پاسخ وی به این سؤال آن است که من برای مناظره با خصم دائم در میان آنان رفت و آمد دارم و اگر آنچه حسین بن روح می‌داند می‌دانستم، ممکن بود برای اثبات وجود امام، محل اختفای او را آشکار سازم، اما او اگر قطعه قطعه هم بشود چنین کاری نخواهد کرد (طوسی، ص ۲۴۰؛ برای دلیل دیگر در رد این فرضیات س. جاسم حسین^۲، ص ۱۲۱-۱۲۲). همچنین حسین بن روح در زمان خود از عاقل‌ترین مردمان نزد موافق و مخالف دانسته شده و اخباری ناظر به تقیه و مصلحت‌اندیشی او در برخورد با مخالفان نقل شده است (طوسی، ص ۲۳۶-۲۳۷). به گزارش برخی منابع بعدی (س. ذهبی، حوادث و وفیات ۳۲۱-۳۳۰ هـ، ص ۱۹۱؛ ابن حجر عسقلانی، ج ۲، ص ۲۸۳)، وی از لحاظ علمی، به‌ویژه در فقه، در میان شیعیان بغداد جایگاهی رفیع داشته است. او علاوه بر اعمال‌نظر در کتاب التکلیف شلمغانی، خود کتابی با نام التادیب نوشت و آن را برای اظهار نظر نزد فقیهان قم فرستاد و آنان فقط با یک مسئله مخالفت کردند (طوسی، ص ۲۴۰). به علاوه، او روایاتی از امامان پیشین، به‌ویژه امام یازدهم علیه‌السلام، از روایانی چون محمد بن زیاد نقل کرده است (س. ابن مثنهدی، ص ۴۲، ۱۹۹؛ ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۵۲۷؛ نیز س. خوبی، ج ۵، ص ۲۳۶). مناسبات حسین بن روح با حکومت بغداد و جایگاه اجتماعی وی، به سبب ناپایداری سیاسی ناشی از تغییرات دائم وزیران، با فراز و فرودهایی همراه بود. بخش اعظمی از دوره حدوداً ۲۵ ساله نیابت وی با خلافت مقتدر (۲۹۵-۳۲۰) مقارن بود. حسین بن روح از ابتدای نیابت خود تا آغاز دوره وزارت حامد بن عباس (ح. سالهای ۳۰۶ تا ۳۱۱)، با احترام فراوان در بغداد می‌زیست، اما با کنار رفتن آل فرات از قدرت به دست حامد بن عباس، جایگاه حسین بن روح نیز متزلزل شد، چنانکه وی پنج سال (۳۱۲-۳۱۷)، به دلیلی نامعلوم، در میان مردم ظاهر نشد. در منابع، علت‌های گوناگونی برای این امر نقل شده است. به احتمال بسیار، وی به سبب اتهامی مالی در زندان خلیفه مقتدر بوده است (س. قرطبی، ص ۹۸). همچنین گفته شده است که

ص ۲۲۸، ۲۳۹، ۲۵۱-۲۵۲). مهم‌تر از همه اینکه حسین بن روح در پنج سالی که در میان مردم نبود (س. ادامه مقاله)، شلمغانی را به نیابت خود منصوب کرد، اما وی، با سوءاستفاده از موقعیت خود، ابتدا خود را به جای او باب معرفی کرد و بعدها حتی ادعای نبوت و الوهیت کرد. با آشکار شدن انحراف وی، حسین بن روح که در حبس بود، شیعیان را از ارتباط با او منع کرد و در ۳۱۲ توفیق امام غایب در لعن او صادر شد (طوسی، ص ۱۸۷، ۲۵۲-۲۵۳؛ نیز س. طبرسی، ج ۲، ص ۲۹۰). این توفیق در ۳۱۷ علنی شد. شلمغانی نیز سرانجام در ۳۲۲ یا ۳۲۳، به حکم خلیفه به دار آویخته شد (طوسی، ص ۲۵۴؛ برای تفصیل بیشتر س. اقبال آشتیانی، ص ۲۲۲-۲۲۴، ۲۳۵-۲۳۷؛ نیز س. شلمغانی^۳). یکی از کسانی که در ابتدا منکر نیابت حسین بن روح شدند محمد بن فضل موصلی بود که حسن بن علی و جناب نصیبی او را نزد حسین بن روح آورد و او با دیدن کرامتی از حسین بن روح به نیابتش یقین پیدا کرد (طوسی، ص ۱۹۲-۱۹۳؛ برای تفصیل ماجرا س. جباری، ص ۴۷۳).

در دوران نیابت حسین بن روح، بسیاری از اعضای خاندان نوبختی در دستگاه خلافت عباسی مناصب اداری و دیوانی داشتند و بر اوضاع و احوال جامعه امامیه بغداد بسیار اثرگذار بودند (س. نوبختیان^۴). برخی از افراد مشهور این خاندان، که با حسین بن روح معاصر و مرتبط بودند، عبارت‌اند از: (۱) ابوسهل نوبختی، که نفوذی فوق‌العاده در دستگاه خلافت داشت و در بخشی از دوره نیابت حسین بن روح ریاست شیعه را عهده‌دار بود (طوسی، ص ۲۲۶-۲۲۷؛ نیز س. اقبال آشتیانی، ص ۹۷، ۱۰۱، ۱۰۶). (۲) احمد بن ابراهیم نوبختی، که پاسخ‌های حسین بن روح به سؤالات شیعیان را می‌نوشت (اقبال آشتیانی، ص ۲۴۳؛ س. طوسی، ص ۲۲۸-۲۲۹). (۳) موسی بن حسن نوبختی، معروف به ابن کبریاء. او از عالمان و منجمان بزرگ آن دوره بود و ابونصر هبة‌الله بن محمد کاتب، راوی اخبار نایبان چهارگانه، برخی از اخبار مرتبط با حسین بن روح را از او روایت کرده است (س. طوسی، ص ۱۷۸، ۲۳۷؛ اقبال آشتیانی، ص ۲۳۹). (۴) ابوعبدالله حسین بن علی نوبختی. وی از مشاوران و نزدیکان ابن رائق (متوفی ۳۳۰) بود و در دوره او، مدت کوتاهی به وزارت رسید (صولی، ص ۸۷؛ مسکویه، ج ۵، ص ۴۵۱-۴۵۲؛ نیز س. اقبال آشتیانی، ص ۲۲۰). گزارشی از مناسبات نزدیک حسین بن روح با وی نقل شده است (س. ادامه مقاله).

در برخی پژوهش‌های جدید - که به نظر می‌رسد پیش‌فرض آنها بر ساخته بودن نهاد نیابت است - مناسبات نزدیک حسین بن روح با نوبختیان، فرضیاتی را درباره دخالت عوامل

مهمی تألیف کرد. این دو برادر در کوفه به دنیا آمدند، ولی سال تولد آنان مشخص نیست. درباره پدرشان سعید، در منابع فقط به این نکته اشاره شده که لقب او ذُندان بوده (ع- کشی، ص ۵۵۱؛ علامه حلّی، ص ۹۹) و ابن داوود حلّی (ص ۵۵۳) نام وی را در شمار راویان مجهول آورده است. بنابر منابع، این دو برادر و نیاکانشان از آزادشدگان (موالی) امام سجاد علیه السلام بودند (ع- کشی، همانجا؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۳۶، ۱۴۹). دو دایی آنها، علی بن یحیی و جعفر بن یحیی، که به ترتیب از یاران امام رضا و امام جواد علیهما السلام بودند، در منابع رجالی، ثقه معرفی شده‌اند (برای نمونه ع- طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۶، ۳۷۴؛ نجاشی، ص ۵۸).

حسین بن سعید از اصحاب امام رضا و امام جواد و امام هادی علیهم السلام به شمار می‌رود (ع- برقی، ص ۵۴، ۵۶؛ طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۵۵، ۳۷۴، ۳۸۵). او از این امامان بدون واسطه حدیث نقل کرده و به واسطه مشایخی چون ابن ابی عمیر، علی بن نعمان، حسن بن محبوب و محمد بن سنان از امامان پیشین هم روایت کرده است (ع- حسین بن سعید اهوازی، ۱۳۹۹، ص ۱۹، ۲۳، ۲۶، ۲۹، ۹۷-۹۹؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۶۲؛ تفرشی، ج ۲، ص ۹۲). به نوشته نجاشی (ص ۳۱۱)، نقل بی‌واسطه حسین بن سعید از فضّالة بن ایوب (زنده در ۱۸۳؛ قس شوشتری، ج ۳، ص ۴۵۹) و زُرْعَة بن محمد حَضْرَمی (زنده تا ۱۸۳)، که در پاره‌ای منابع به آن اشاره شده است، ممکن نیست و او، به واسطه برادرش حسن، از آنان روایت کرده است. احتمالاً در نسخ قدیمی نام حسین، به اشتباه، به جای حسن ضبط شده است (ع- مامقانی، ج ۲، ص ۲۲ و ۱۰۳ و پانویس).

حسین بن سعید و برادرش حسن از کوفه به اهواز رفتند. پس از مدتی، حسین به قم مهاجرت کرد و در آنجا سکنا گزید. میزبان او در قم حسن بن ابان قمی بود. حسین بن سعید در قم درگذشت. سال درگذشت او دانسته نیست، ولی گفته‌اند که تا ۲۵۴ زنده بوده است (ع- ابن ندیم، ص ۲۷۷؛ نجاشی، ص ۵۹-۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۴۹؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۳، ص ۲۲۰). از جمله شاگردان و راویان حدیث از او، احمد بن محمد بن عیسی (متوفی ۲۸۰)، احمد بن ادریس (متوفی ۳۰۶)، احمد بن محمد برقی (متوفی ۲۸۰)، و احمد بن محمد دینوری (متوفی ۲۸۲) بودند (ع- نجاشی، همانجا؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲۲، ۱۶۲، ۱۹۵، ۴۸۱؛ تفرشی، ج ۲، ص ۹۱-۹۲). حسین بن سعید پیش از مرگش کتابهای خود را به فرزند میزبان خود در قم، حسین بن حسن بن ابان، داد و از این رو، ابن ابان همه کتابهای حسین بن سعید را روایت کرده است (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۴۲۴؛ همو، ۱۴۰۱، ج ۱۰، مشیخه، ص ۶۶).

رجالیانی چون برقی (ص ۵۴، ۵۶) و طوسی (۱۴۱۵)،

دستگاه خلافت، وی را به اتهام ارتباط با قرمطیان^۵ زندانی کرده بود (ذهبی، همانجا). به هر حال، حسین بن روح پس از این دوره پنج ساله، همان عزت و احترام پیشین، چه بسا بیش از آن، را به دست آورد. وی در این دوره تا پایان عمرش، به سبب اینکه برخی از نویختان در دستگاه خلافت صاحب منصب و دارای نفوذ بودند، از لحاظ اجتماعی و اقتصادی جایگاه مناسبی به دست آورد. به نوشته محمد بن یحیی صولی، مورخ معاصر او، در سال ۳۲۵، ابن مقله^۶، که فردی متنفذ و مدتی وزیر بود، از حسین بن روح کمک خواست تا برای رفع مشکلش میان وی و وزیر وقت (ابو عبدالله حسین بن علی نوبختی) وساطت کند (ص ۸۷). همچنین براساس آنچه وی (ص ۱۰۴) نقل کرده است، حسین بن روح در سالهای پایانی عمرش، به سبب اموالی که امامیه به او می‌پرداختند، ثروت فراوانی در اختیار داشت، تا جایی که توجه خلیفه، راضی بالله، به آن جلب شده بود (برای تفصیل در این باره ع- اقبال آشتیانی، ص ۲۱۷-۲۲۰).

منابع: ابن بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۳؛ ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، حیدرآباد، دکن ۱۳۲۹-۱۳۳۱، چاپ انست بیروت ۱۹۷۱/۱۳۹۰؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، نجف ۱۹۵۶؛ ابن مشهدی، المزار الکبیر، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۹؛ عباس اقبال آشتیانی، خاندان نوبختی، تهران ۱۳۴۵؛ محمدرضا جباری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام، قم ۱۳۸۲؛ خویی؛ محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، چاپ عمر عبدالسلام تدمری، حوادث و وفیات ۳۲۱-۳۳۰ هـ، بیروت ۱۹۹۴/۱۴۱۵؛ محمد بن یحیی صولی، اخبار الراضی بالله و المتقی لله، چاپ هیورث دن، بیروت ۱۳۹۹/۱۹۷۹؛ احمد بن علی طبرسی، الاحتجاج، چاپ محمدباقر موسوی خراسان، نجف ۱۳۸۶/۱۹۶۶، چاپ افست قم [بی تا]؛ محمد بن حسن طوسی، کتاب النبیة، تهران [۱۳۹۸؟]؛ عرب بن سعد قرطبی، صلة تاریخ الطبری، در محمد بن جریر طبری، تاریخ الطبری: تاریخ الامم و الملوک، چاپ محمدباقر الفضل ابراهیم، ج ۱۱، بیروت [بی تا]؛ محمد بن عمر کشی، اختیار معرفة الرجال، [تلخیص] محمد بن حسن طوسی، چاپ حسن مصطفوی، مشهد ۱۳۴۸ ش؛ مکویه؛

Ehr., s.v. "Josayn b. Ruh" (by Said Amir Arjomand); *EF²*, s.v. "Safir.1: in Shi'ism" (by E. Kohlberg); Jassim M. Hussain, *The occultation of the twelfth Imam*, Tehran 1982; Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, *Islamic messianism: the idea of Mahdi in twelver Shi'ism*, Albany 1981.

حسین هوشنگی /

حسین بن سعید اهوازی، فقیه و محدث امامی نیمه اول قرن سوم که همراه با برادرش حسن، آثار فقهی و حدیثی